

КОСТЬ ГОЙДАР

ПОЦЛУНОК БОЖЕВІЛЛЯ

ВІД МЕНЕ

Мені не хочеться писати власних переживань, це навіть тяжко, бо не можна бути до себе цілком об'єктивним, або спостерігати себе так, як можеш спостерігати життя людей і події.

Отже, запевнюю, що це оповідання зовсім не з мого щоденника, це лише маленька частка з життя людського.

Автор

І. МИ ЗА НЕГАЙНИЙ МИР

Албанія з її скелями, скорпійонами, спекою, з її дикою романтичною природою,—лісами й печерами, наповненими „комітаджами“¹⁾,—вже давно залишилась позад нас.

І я і мій товариш по дорозі надзвичайно задоволені, що це все так, а не інакше. Якби нас впіймали на терені Балкан, ми знову попали б в лапи „цуриків“²⁾, або до германців. Тоді б загинули в одній з багатьох штрафних команд від голоду й кагування. Тепер тільки треба пильнувати, щоб не впійматись тут, в Австро-Угорщині,—бо різниця між італійським і балканським фронтом для військових бранців³⁾ не є велика. Ми з боєм в серці думали за ті сотні тисяч наших побратимів, що розкидані по просторах і горах Албанії, Македонії, Сербії, Турції, Італії, Франції й інших місцевостях. Ці тисячі в таких же варварських умовах, як сама війна. Ні єгипетська деспотія, ні асирійське можно-

¹⁾ Гірські розбійники. Повстанці на Балканах.

²⁾ Від нім. zurück (назад), призирива назва полоненим австрійських саллат вартових.

³⁾ На Албанському фронті був особливо каторжний режим для полонених росіян і сербів. На італійському фронті режим був лише подекуди прикрашений „конституцією“. Майже на передових лініях примушено було працювати на каторжних військових роботах. Біля 400000 полонених так само на фронтах Германії. 1917 рік в зв'язку з впливом Російської Революції позначився масовими повстаннями й розстрілами полонених росіян на величезних обшарах австро-германського фронту.

владство з давніх порохнявих століть не дорівнялися б в уміню катувати й принижувати людське почуття й гідність людини так, як в вік ХХ-й робили це високо-цивілізовані культурні кати в фраках, мундирах, сутанах і коронах.

Тут люди вмирили фізично й морально від голоду, „Охенфісел“¹⁾, амбіндунгів, штангів і безлічі інших способів катування й пригноблення. Та хіба тільки тут це? Хіба тільки полонені раби? — Цілий світ пригноблених і рабів, але найбільше гноблені це ті, що не мають зброї і віддані цілком на знуцання воєнщини. Це полонені. Некультурним значно гірше, як „культурним і цивілізованим“, — „некультурні“ це зуави, зулуси, негри, китайці, росіяни, серби.

І тому ми тікали з певною обережністю й умовою не датись живцем.

Головне нам найскоріше дістатись Ліндау²⁾, перепливити Баденське озеро, — кажуть, воно 90 кілометрів в поперечнику. На березу цього озера лежить Швайцарія, хвалена країна демократії.

Вона зараз не воює і, як кажуть, лише „торгує“.

З Швайцарії можна буде так чи інакше потрапити на нову батьківщину. Нову, бо її оновила революція. Там скинули царя, якому й досі оскаженілі полковники разом з фельдфебелями тут, за ґратами таборів, змушують силою співати — „Боже, царя храни“.

Є чутки, що салдати не хочуть воювати, кидають зброю; що Керенський мобілізує жіночі батальони, що скоро буде мир. Мир, бо всі салдати за більшовиків.

Без царя й поміщиків, це, мабуть, зовсім нова країна.

¹⁾ Охенфісел — своєрідний „стек-палічка“, зроблений з засушеного й розігннутого волового полового органа. Охоче носило такого „стека“ офіцерство та унтери й били ним полонених.

Амбіндунг (амбіндунг) — кара для салдат і особливо полонених в Австро-Угорщині. Кара полягала в прив'язуванню за спиною рук і підтягуванню на стовб тіла покараного.

Штанги — цею карою замінялось амбіндунг. Штанги це два кільця одне на руку, одне на ногу. Сковувалась ліва нога й права рука. Така кара робить неможливим сидіти або стояти. Скований „штангами“ може лише лежати, звинувшись в клубок.

²⁾ Ліндау — німецьке місто на березі Баденського озера.

Тут, в Австро-Угорщині, нічого нового немає. Тільки й новин, що вмер Франц-Йосиф, найстаріший монарх і розпусник з апостольським титулом.— Тепер на престолі сидить його онук Карло.

Він молодий і тому хоче робити все по-новому. Отже, він видав маніфеста до війська, останні його слова такі:

„Ми вважаємо за ганьбу, що в нашій королівській і цісаровській армії є в ужитку ця середньовічна кара, що зберіглася ще з часів інквізиції. Тому, з вступом нашим на Австро-Угорський трон, ми касуємо „амбіндунг“, цю кару, що була в К.-Ц. війську за часів панування нашого великого короля і цісаря Франца-Йосифа“.

Цим маніфестом Карло привернув до себе значну частину війська. Деякі йолопи чекали ще більших чудес, казали навіть, що Карло після війни поширить Австро-Угорську конституцію, заведе повну демократію, майже соціалізм! Галиччина, чехи, хорвати, мадяри й інші національності Австро-Угорщини отримують повну автономію.

Згодом по війську, після маніфеста, прийшов наказ з волі Карла, замінити амбіндунг на штанги. Ще кілька реформ було дуже цікавих, наприклад: батько шістьох дітей не йшов на війну, або п'ятий син, коли решта чотири на фронті, залишався вдома. Цікаві реформи! Вони мали значний моральний успіх на притьмарені націонал-соціалістами розуми.

Направду ними ніхто не користувався, таких випадків або не було зовсім, або дуже мало.

Для полонених не було й цих „реформ“, до того ж вони з дня на день революціонізувались все більше й більше. Останніми часами навіть почали поділятися на більшовиків і на керенців, перші за негайний мир, другі за війну „до переможного кінця“. І ті й другі мають своїх лідерів і агітаторів. Скоропис-Йолтуховський¹⁾ навіть, з дозволу й за допомогою австрійської влади, збирав друковані анкети (петиція Керенському за мир і автономію для України).

Серед полонених українців і співчуваючих вимагали миру. Дивно, що хоч більшовики не хотіли „победи“, їх частенько

¹⁾ Укр. „діяч“ з „Союза Визволення України“.

арештовували. Зрештою більшовики з'явились і в королівсько-царській армії.

Мій товариш і я також за негайний мир і за більшовиків.

II. ЗУСТРІЧ

Я вже товаришую з своїм товаришем третій тиждень. Час немалий і не короткий.

Отже, я знаю, що мого товариша зовуть Солопій Дудник. На Полтавщині, біля Кобеляк, у нього „хазяйствечко“ — в 100 своєї й 50 заорендованої. Працює троє батраків, полонених галичан, і що він поспішає на Україну... бо... бо „рознесуть хазяйство“, або заберуть землю без викупу. Зрештою він не проти революції, — „аби хазяйство ціле було“. Я утік з дисциплінарного батальону десь аж з під дурацького — Дурацо¹⁾, а Солопій з Копосника. Мені загрожував розстріл за участь у повстанню, а йому було також дуже тяжко. Отже, ми тікали, бо нам було обом занадто погано. Тікати було нікуди, бо скрізь був... фронт. Тому ми утікали до Швейцарії. Попастись туди так само нелегко, як на північний бігун, бо скрізь агенти й шпики.

Зустрілись ми в дуже гарній місцевості, під горами Семигрі'я. В надзвичайній обстановці.

Ні я, ні він не мали змоги заробляти хліб, купувати хліб, ба навіть просити хліб, у нас була змога лише красти хліб. Вдень ми намічали місце, а вночі здобували насущний.

Одного вечора, я, попрацювавши над ґратами маленького віконця-льоуху якогось поміщика-магната, заліз до середини.

Там було все, починаючи від квашених огірків, ковбас і кінчаючи найдорожчими винами, але, на жаль, не було хліба... Це вже було горе і невдача, та над нею нічого було думати. Я почав складати ковбаси до лантуха. Коли раптом я помітив, що шматок синіючого неба, що був видний крізь вікно льоуху, став такий же чорний і темний, як льох. Я насторожився, готовий до борні і до втечи, причаївся в кутку скрині. Щось важко гупнуло на підлогу льоуху й затихло. Без сумніву, це людина, — на стіні я поба-

¹⁾ Бувша столиця Албанії.

чив кружечок світла, він блимнув і зник. Це світить „Х“ кишеньковим ліхтарем. Сніп світла направлено в мій кут, зараз мене вгледить „Х“, та мій ніж залишився в клуночку на дворі, під руками лише ковбаса, пляшки в протилежному куті.

Кроки обережні, вони йдуть в мій бік. Я схоплююся і хапаю свого ворога (це, мабуть, сторож або оконом). Хапаю за ноги й силкуюся його повалити на землю. Це мені вдалося, але він мене хапає за руку й з силою жбурляє на скрині.

Ворог значно більший і значно дужчий. Зав'язалася боротьба, люта й уперта. Билися мовчки й завзято, з одною думкою вбити, або вдарити якнайсильніше.

З полиці посипались пляшки з вином. Я вхопив одну з них і заніс її над головою ворога... але моя пляшка вдарилась об другу таку ж. Скалки скла разом з бризками запашного токаю обсипали нас. Тоді ми вчепились один в одного зубами, пазурами, товклись головами й давили тягарем свого тіла.

Я знаю кепсько джіу - джіцу, але коли мій ворог помітив, що на мені жіноча одежа, розпалений борнею, він перестав думати лише про мою смерть, але й про...

Я зробив один з тих довічних прийомів, що вживають жінки в небезпечній борні з мужчинами.

— Ах, ти ж... трасця твоєї матері! — вигукнув мій ворог на чистісінькій полтавській вимові і додав ще речення, відоме всім росіянам і їх сусідам.

Я здивувався й чомусь також вилаявся так само. Зупинив свої руки, що несамовито тисли мого супротивника.

Порозумілись бистро й були дуже зрадовані зустріччю, хоч мій новий товариш і стогнав від болю.

Моя спідниця була з доброго болгарського вовняного прядива, з неї зробили лантух і наповнили всяким споживним збіжжям.

І перший раз в життю я став подібний... на чоловіко-жінку. Проте, приглянувшись ближче, можна було помітити, що я чоловік, про це свідчив русявий заріст борідки...

Отже, мені конче треба бритву, або... штани й сорочку.

— Ну, щастя твоє, Миколо, що ти не жінка! Тобі б це так не минулося! — сказав Солопій, хитро мружачи очі.

Одного дня, коли ми ховались в скелях, Солопій приніс мені якесь старовинне далматське селянське вбрання (його тепер не носять і можна здибати лише на сцені або в якогось старого газди¹⁾), як пам'ятку від діда або прадіда). Воно мені дуже личило. Я в нього вбрався і почував себе легенем - юнаком.

Тепер і Солопій і я були одягнені, як того вимагала наша статъ, себто як мужчини. Я навіть екзотично. Вишивки блискучі гудзики, гаптовані ремні,— балетчик або паяц! Головне, по наших одягах не можна було встановити ні національності, ні професії. Ми були подібні на кого хочете, тільки не на селян тутешньої околиці.

Нас кожної хвилини могли затримати, як дезертирів-салдат з фронту, або як втікачів полонених, навіть, як мандрівних кумедіантів або злочинців.

— Ех, добре було б медведика дістати,— сказав мені Солопій жартома.

— Ти ще хотів би катеринку, ото пара була б, ну, ну! І ми йшли далі крізь городи й бахчі.

На одлогій горі зеленіли виноградники. На їх тлі, мов квіти, різні кольорові рухливі плями виринали й знову ховались в зелену глибину. Це виноградарі.

Літо цього року надзвичайно урожайне. Солопій кожен раз виявляє свою радість і згадує далеку Лузанівку.

Ми йдемо добре впорядкованими городами. Майже біля самих наших ніг великі червоні баклажани, огірки, кавуни, дині. Йдемо обережно, щоб не ушкодити і на нас хто не „нагрімав“.

Час від часу гречно скидаємо шапки, вклоняємося:

— Похвалені Ізус!

— Ой сокат ківанок!

Кажемо ми до полотьниць, але нам важко вгадати на якій мові треба привітатись. Бо тут, в цих околицях, і словаки і шваби, волохи й мадяри, боснійські турки й гуцули...

Тому ми кожний раз міняємо мову привітань, але все виходить не впапад...

¹⁾ Селянин.

Під горою розкинулось велике село. Стрункі тополі стоять вздовж, понад левадами вистроїлись рядами. Городина, хати в зелені садків. Сонце мружиться над горою, кидає до гори передостанні проміння.

Сопальниці закінчили працю, йдуть стежкою домів, розтягнувшись довгим ланцем, співають безконечно-журних пісень про милого, який пішов на війну, в ті сині гори та й загинув від кулі-напасниці...

— Зовсім, як на Україні,— еч, виводить як хороше!..— сказав Солопій.

Я, згоджуючись, кивнув головою.

Ми вийшли на широку білу смугу. Це шосе. Хороша доріжка, по такій доріжці собака гарбу повезе, не тільки кінь.

Далеко ліворуч за буграми залиті сонцем стояли заводські димарі й куріли в небо.

Там якесь місто, мабуть воно невелике, бо на нашій умовній карті його немає.

Поперед нас пастухи — юнаки, стрункі й дебели хлопчак, їх гаптовані металевими гудзиками пояси й трайстри виблискують на сонці, вони горді з того й з себе, йдуть поважні й грають на фліярах.

Поруч улюбленці - пси, веселою іноходдю. По боках отари худоби, вигукуючи своєрідні лайки, бігла малишня й несамовито виляскувала довжелезними батогами.

Пастухи задивовані нашим чудернацьким одягом, зупинились, між ними виникла жвава суперечка, хто ми.

Порішили, що ми коновали з Мармарощини. Ми з ними погодилися. Хтось з них виграв, хтось програв.

Тут, як біля кожного села на Угорщині, циганське „передмістя“. Зліплені з сміття й бляшок убогі, смердячі халупки, дві-три з вікнами й справжніми дверима, це багатії цигане, власники кузні або „банди“¹⁾, решта жебраки, повіі.

— „Орош, орош, едь пичка, кет коруна“²⁾— гукнула нам з вікна халупи більмата циганка.

Ми швидко проходимо повз циганське селище, стурбовані й вражені.

¹⁾ Циганської оркестри.

²⁾ Руський, руський — одна... за дві крони.

— Ну й нація,— все тобі взнає, нічого не заховаш! Ми навіть самі не хочемо знати, що ми „руські“,— а тут тобі на!

Напрочуд гарне мале циганча бігло за нами слідом... і кликало нас мабуть до своєї сестри, може до матери...

Ціна була зменшена вдвічі, а „краму“ збільшувалось по мірі нашого віддалення від оселі.

Мій попутник зупинився в нерішучості, щось вираховуючи. Рахував гроші.

Я нагадав йому про те, що вдома жінка, а в циганки напевне сифіліс і він з явною неохотою заховав крони в затаєне місце, заховав так само, як довго-гамоване, хвилююче бажання, підогріте закликком циганки...

На дорозі на початку вулиці стояла велика фігура¹⁾ з майстерно виконаним з дерева і розфарбованим Ісусом.

— Тут живуть кальвіні²⁾— сказав Солопій і перехристівся.

Стара селянка, що йшла поруч з нами, зупинилася біля фігури, чинно перехристілася й поклавши біля ніг розп'яття вінок з квітками жоргінь, овинула його вузьким селянським рушником. Втерла сльози і знову помолилась.

Наївний селянський віночок з рушничком поклала мати богів, за вбитого сина.

Забамкали ріденькі, маленькі дзвони. Великі давно переплавлені на гарматні набої... Вже над обрієм фіялкові хмари, затрипотіла вечірня зоря.

III

Біля корчми гамір і співи. Корчма завжди весела, хоч дехто в ній і плаче... Це старі батьки за синами поляглими.

Скрипки циган грають „спомин“,— пісня про національного мадярського героя Ракоці,— про його смерть в шибениці Франца Йосифа. Старі мадяри слухають, повні меланхолійного п'яного суму, згадують 1849-й³⁾ і порівнюють його

1) „Фігура“ — хрест з розп'яттям в селі, на вулиці або на дорозі.

2) Кальвіні — ті, що визнають вчення Кальвіна в релігії.

3) 1849 року повстання мадярів проти Австрії — за національну незалежність. Повстання мало б успіх, але Австрія, при допомозі царських військ Росії і ворогуючих з мадярами слав'ян, криваво розправилась з повстанцями.

з теперішнім роком. То були зовсім інші дні,— а тепер їхні сини або вбиті на війні, або співають: „Боже, захисти нашого царя і нашу країну Австрію“... Ловко обплутали їх мозки!

Просто корчми, серед вулиці кружать в чардашу струнки дівчатка, їхні білі широченні спіднички в міру танця заголюють круті стегна, а ноженята, взуті в чорні оксамитні черевички, вистукують в такт парубоцьким чоботям. Парубки підлітки, вони в затягнутих штанах, вимережаних чорним шнуром, в чоботях зі шпорами. Кажуть, шпори надають чардашу особливої краси! Хлопці юхають. Танок стає все більше подібним до оргії, але це зовсім не салонний фокстрот.

Танок підхоплюють вусаті кремезні підвипивші дідусі, в колі стає задушно від розпаленої вином і рухами крові. Пари видихаючи поспішають під гору... в гай.

Безногий салдат в червоній уланці стоїть спершись на милиці. Він нагадує собою бусля, на синьому мундирі „велика срібна“. Отже, це „герой“! Біля нього коло бабусь і хлопчаків, він оповідає пригоди.

Нам конче треба найти в цьому селі наших, себто полонених, що працюють у селян, і ми прислухаємося, щоб почути пісню. Треба новин, харчів і трошки грошей.

Ми зовсім не повинні бути подібними на чужинців, але ми подібні, бо в цих околицях ходять зовсім інакше.

Ми обидва здорові й молоді, коли нас не приймуть за втікачів, то напевне за дезертирів з фронту. Через те ми й дивимося так пильно на сільську вулицю, щоб ненароком не зустріти „півня“¹⁾. При такій зустрічі ми одразу стаємо інвалідами війни. Мій попутник глухим і пришелепуватим, а в мене руки стають зовсім калікуватими й трясуться, а ноги йдуть пятами наперед. Нам відповідають на уклін і не питають документів. Жінки з жалем дивляться в слід.

Зараз ми дуже очайдушні і йдемо селом просто й рівно!

¹⁾ „Півень“— поліцай. Насмішкувата кличка поліцаїв в Австро-Угорщині— які носили капелюхи з півнячим пір'ям.

Сутеніло... Ми сіли на великий довгий камінь біля плоту. Це був паганський весняний бог Ярило, або простіше — великий кам'яний Penis. Я показав Солопію, на чому ми сидимо, він голосно зареготався, але я йому довів, що цей бог не гірший від того, якому він молиться.

Ми сіли на нараду. На повістці денній було: чи йти до хати й купити або випросити молока, чи йти далі вулицею, поки не зустрінемо руського. Рішуче слово, як завжди, належало мені, хоч я й легший на вагу й молодший роками. В очах Солопія я незрівняний авторитет і маг, знаю мови, й бувалець і знаю ще багато дечого такого. Направду я себе почуваю зовсім слабеньким в порівнянні з таким колосом, як Солопій Дудник, з його дикою силою й очайдушною сміливістю. Почуваю, що в мене авторитет „дутий“. Але вирішую я.

За плотом заскрипів журавель криниці і разом з ним в вечірній тиші залунала пісня.

— Mädel, mädel, warumten treurig bischt..

Mädelle, medelle, warumen lächt's tu nisent...

Цю швабську пісеньку з слав'янською журливою мелодією доніс до нас молодий дівочий тоскний голос. Чудове контральто.

Ми прислухались. Солопій не розумів спів, але був в захопленню.

— Гарно співає...

Місяць (цей місяць, він скрізь вчепиться!) — зараз він дивився на подвір'я з темно-синього неба. Воно зоряне.

— Нам конче треба держати курс по Волосожару й Квочці, — сказав Солопій. Я штовхнув його як слід, щоб не ліз в поезію з своєю прозою.

Ми обидва потихенько підводимось з лави й за плотом на подвір'ю вгледіли власницю голоса, що співав пісню. Вона підіймала журавель з відром, співала в глибінь криниці й замилювано вслухалась, — як тоне, й підіймається її голос. Ми стали в тінь, щоб не сполохати дівчину і не порушити це *andante*, цього настрою.

Дівчина витягла відро води й, почепивши порожнє, поволі почала опускати. Вона робила це так святочно-врочисто, мов весталка дію в храмі.

Відро бамкнуло об воду металом, чути, як воно наповнилось водою. Але дівчина щось розмислювала й зовсім не поспішала його витягувати. Сіла край криниці. Повернула обличчя до місяця, потягнулась і розпустила розкішні чорні коси.

Зітхнула голосно, потім злегка засміялася і заспівала малярську пісеньку про кохання бідного цигана — музики до „nady asony“.

Її обличчя повернуте від нас і через те ми тільки можемо думати, яка вона гарна, а не бачимо. Нам кортить, особливо мені, бути зараз зовсім близько до неї, бачити її вроду й чути розмову.

Може вона зовсім не гарна. Може, але стоячи біля плоту, ми спостерігаємо її, як фавни співаючу німфу.

Я підійшов ближче в напрямку криниці, засвистів, дівчина озирнулась. Вона здригнулась, злякана від несподіванки. Я винувато попросив в неї пробачення, і, щоб щось сказати, попрохав води.

Солопій теж пив воду, хоч в цьому не було потреби. — Старий Дон - Жуан!

— Яка ж вона напрочуд гарна! — подумав я, побачивши дівчину зблизька.

Скинув капелюх і поправив буйний чуб, — він давно не чісаний, не митий — і через те волосся, як вірліняче пір'я. Проте чуб, мій чуб, він завжди ознака гордості перед прекрасною половиною рода людського. Я ж чув, як казали жінки, дівчата, „так і хочеться запустити руки“.

Дівчина деякий час розглядає нас здивована, зацікавлена. Дивиться чомусь на мене застигло, з'осереджено. Мої очі зустрілись з її промінчастими очима. В них жах — сміх, загадковість. На її матовому обличчю покладені пишні уста, вони повні бажань, але кутики гірко скривлені, мов плачуть...

Я наближую своє обличчя, мене приваблює її краса...

Дівчина раптом вся спалахнувши сахнулась від нас, злякано крикнула.

Вона лише в сорочці і мабуть через те ховає руками груди й сахається.

— Пусте, не встидайтесь, не бійтесь нас... — сказав я м'ягко.

Дівчина щось відповіла незрозуміле. Потім знову вглянулась в мене й голосно зареگотавшись зрадувано вигукнула на мадярській мові:

— Ти прийшов, мій любий Д'Юрі! Мій...

Порибула до мене й припала на груди. Її гарячі руки охопили мою шию. Я чув її подих і радісне биття серця.

— Це помилка—хотів я їй сказати,— я зовсім не Д'Юрі!— але я цього не зробив.

Мій попутник стояв здивований і, трошки зніяковілий дивився в протилежний бік.

Я сам був здивований і мені було ніяково і важко,—аледесь в далеких закутках мого ества, я раював, відчуваючи в себе на грудях безмежну людську близість, радість і горе,—разом з тремтінням дівочого серця відчув і його тепло.

На хвилину я в'явив, що я дійсно зустрівся з милою коханою дівчиною, яку давно-давно не бачив,—і мені не хотілося порушувати цю казковість і заставити дівчину ніяковіти.

Зрештою, може я про це зовсім не так думав. Пахощі її волосся й близкість її тіла паморочили мені голову.

Я нахилився і поцілував її чоло, вона підвела голову, осяяну місяцем.

Яка вона хороша, мов чудова казка,—її уста тягнуться до мене... ще мить і вони злились з моїми в пекельно солодкий поцілунок.

Ще й ще.

— „Нані! — Кей гоус люд'да!“.

Залунав на подвір'ю сварливий жіночий окрик.

Я ще раз впився в уста дівчини й завмер разом в поцілунку.

Окрик залунав ще раз, але вже зовсім близько.

Це дійсність і ніколи не казка.

Передо мною повсталала товстелезна тевтонського типу жінка, її великий живіт колихався від хвилювання на двох прямих, як жердки, ногах, вони взуті в патишки з дерев'яними підшвами. Це швабка,—вирішив я.

Її грубі руки що є сили потягнули від мене дівчину.

— Йди до дому, йди спати, дурне! — вигукувала вона, мов люта фурія, й тягла дівчину за коси, але дівчина наче не бачила її, не відчувала болю, лише поривалася вперед, по-дитячому плакала й разом сміялася, гукала:

... — Пустити мене, це мій... Д'Юрі мій!.. пусити!..

В її голосі стільки жалю й смутку.

Я не стерпів і обернувшись до швабки з силою вдарив її кулаком по вузлуватих руках, крикнув.

— Ez nem sobat!

Не знаю, чи слово „не вільно“ — чи мій вчинок вплинув на швабку, але вона скорено опустила руки, випустила дівчину.

— Ez nem sabat, — повторив я суворо. Підійшов до дівчини і пригорнув її голову до себе.

— Miczoda? — Що таке? — спитала хазяйка в Солопія.

— Nem tudom — не знаю, — відповів він, так само, як і вона здивований.

Хазяйка щось каже йому, багато й швидко, піднесеним голосом, а він їй у відповідь все теж „nem tudom“.

Зрештою вони порозумілися. Хазяйка знала, що він „Орош“ і почала з ним своєрідний флірт — загравання. Розпитувала, чи скоро поїде до дому, чи є в нього жінка, чи гарні мадярські жінки і чи він їх любить.

Солопій на цей раз казав:

— Iqen, iqen! так, так!

Вони, здається, забули про мою присутність.

Я взяв дівчину за руку. Сіли на колоді біля криниці. Вона дивилась на мене все тими ж здивовано-радісними чудовими очима, сумна й весела... Гладила мою голову.

— Мій Д'Юрі, мій любий Д'Юрі, ти більше ніде не поїдеш... Ти будеш зі мною і не поїдеш на війну, там тебе вб'ють...

Вона злякано пригорнулася до мене. Плечі її почали сипатись, плач перейшов в істеричне ридання, дівчина втратила притомність.

Я підняв її на руки й обережно поклав на моріг, похлюпав в обличчя водою.

Дівчина лежала горілиць до місяця, вона схлипувала всім тілом, як дитина після великого плачу й жалю.

Мене збентежила вкрай ця подія. Від моїх „парубоцьких настроїв“ не залишилося й сліду.

Солопій Дудник теж був вкрай наляканий і стурбований, але хазяйка його заспокоювала. Її рука зробила такий рух над головою, який показують тоді, як кажуть про когось „він утратив розум“.

Про це я вже взнав. Usta цієї прекрасної дівчини, пекучий біль слосности яких я ось тільки що відчув, були уста божевільної голови.

Дівчину занесли до хати. Хазяйка засвітила світло. В хаті пахло піччю й свіжим хлібом—й ще чимсь таким, специфічним, гострим,—характерним для хати на Угорщині.

Солопій відразу сів до столу й припав до поставленої миски з фаршированою „паприкою“ (перець).

Хазяйка „лежала до нього душею“ (кажуть, розмова при місяці дуже впливає),—вона дістала з полиці банькату пляшку, наповнену червонавою рідиною „палінкою“ і наливши в шклянку люб'язно запропонувала гостю. Він пив, а вона зазірала йому улесливо в очі, повна повабу й любовців. Налила й собі, кокетливо примружила очі й приголубивши чарочку, зі смаком випила. Ляснула свого партнера по таких же окружних дужих плечах:

— Корошо руські! Штарк, фест,—(міцний, здоровий) — і жартовливо вціпнула його за лікоть, налягаючи повним міхом грудей.

Справжня Солоха!

Від них обох пашило здоров'ям самців. Обличчя розчервонілись від вина й перцю. Два центнери людського тіла й безліку первісної сили й почуттів.

Старовинні селянські стільці й такий же різбляний стіл, мисник й розписані розвішані тарилі на стінах, кафельна піч і ліжко під паланкіном з темної матерії,—все це разом з столом, за пляшкою якого сиділи, підвипивши, закохані в самих себе мужчина й жінка,—чим це не картина голландського художника з XVI століття!

Дівчина опритомніла, приступ минув, тепер вона лежала на моїй руці й з цікавістю розглядала моє обличчя.

Ще залишалась травма і тіло здригувалось від внутрішніх товчків.

Я вглядався в її очі, щоб зрозуміти її стан, але вони загадкові-містичні. Її розкидане розкішне волосся, разом з її очима робить її подібною на „Музу“ божевільного Врубеля, улюблений художній прообраз Макса Клінгера.

Вона знову усміхнулася, так блажено зрадувана, як там, біля криниці — охопила мою шию руками, й потянулася до мене, радісна, кохаюча; якась сила тягне й мене до неї і я схиляю своє обличчя... але дівчина, раптом скрикнувши, пускає руки, в її очах ляк. Поцілунок обривається в повітрі. Вона падає на подушку й плаче, важко схлипуючи...

— Ні не Д'Юрі... ні...

Тихо жалується вона комусь, розчарована.

— Кара Божа! Знову плаче! Ото дурна, й де вона взялася на мою голову... — сказала хазяйка роздратовано, в розпачу й люті.

Вона, похитуючись, підійшла до мене і з вдаваною участю схилилась над дівчиною, гладила її волосся.

— Не плач, бо Д'Юрі не буде любити... Годі, не плач...

Хазяйка смикнула мене за рукав й з облудливою усмішкою так, як і тоді, показала рухом руки, що дівчині в голові не в порядку, прошепотіла:

— „Думає, що ви Д'Юрі Андраш!..

Прикрила обличчя дівчині хусткою, сказала їй ще щось утішне й покликala мене до столу. Я дуже хотів їсти й не сперечався.

Хазяйка солодко позіхнула мені в лице й поправляючи зачіску налила в шклянку золотавої „палінки“¹⁾. Я випив — з гіркою міною на обличчі. Солопій Дудник продовжував залицання.

Випита горілка і наповнений шлунок разом з буянням крові тягли його до широчезного ліжка під паланкіном, — такого привабливого і таємного...

Мое поводження й зустріч з дівчиною інтригували його. Я старався себе почувати привільно в цій хаті, як „хазяїн чорних скель“. Хазяйка також була з'ірітована й думала,

¹⁾ Палінка — славянська горілка.

що в мене з дівчиною давнішня любов і знайомство. Що я тутешній,— моя чиста вимова декількох мадярських фраз (які я знав) це підкреслювала. По-німецьки хазяйка розуміла важко, хоч і була сама швабка¹⁾.

— Гут руські! Сеп руські! А мого руського забрав староста. Гарний був парень! Це все старостиха винна.— Сволота... Тепер я сама роблю... Тяжко без мужчини...

Хазяйка зідхнула й, звернувшись до мене, продовжувала:

— Як знаєте мій чоловік також в Росії, мій сусід Лойош з полону листа прислав, вони там разом. Так от, він пише до своєї жінки, що мій там собі любу завів і що скоро дитина буде... Може жениться...— Хазяйка хотіла повернути це в жарт.

— Ох, ці мужчини!— вона хитро посварилась нам обом, а підморгнула Солопію.

— Ой, ці жіночки!— сказав він і замовк, підшукуючи слова для розмови.

— А тут ще з Гані біда, кожний раз все гірше... до лікарні не беруть,— тепер багато таких... проклята війна...

— Ну, а що ж з Д'Юрі?— спитав я таким тоном, наче Д'Юрі мій добрий знайомий.

— Ви питаєте, що трапилось з Д'Юрі? Що ж може трапиться!.. Хіба людині, що залишилася без рук і ніг, кортить жити? Ні!.. Ото ж, коли йому біля того проклятого Чучелі відірвало ноги й руки, його забрали до лазарету.. Коли він прийшов до тями, довго плакав, потім вибрав хвилину, сестри-жалібниці не було поблизу, він викотився з своєї колиски і впав на підлогу...— від того і вмер...

— А вона за ним все побивається, бідна— кажу я, збавивши трагедію дівчини.

— Ано, ано, це ж через нього вона й голову загубила... Вони мали побратись зараз, як тільки він прийшов би на урляуп...²⁾ Бідна сиріточка, моя покійна сестра, її мати, так її любила! Єдина її дитина та й до того ж мудра, грамотна була...

Хазяйка втерла п'яну сльозу, продовжувала:

¹⁾ Шваби — німецьке плем'я, розмовляє на діалекті.

²⁾ Урляуп — відпустка.

— А мій Ксандро, мабуть, нічого не знає про Д'Юрі, як би він тільки знав, що трапилося з його братом... Скажіть, правда, що Росії козаки наших живцем в казани з окропом кидають... за те, що наші руських жінок кохають??

Це питання було для мене несподіваним, воно зміняло напрямок балачки.

— Ні, це брехня, у нас вашим краще, як тут нашим. Потім, скоро не буде ні „наших“, ні „ваших“, всі будуть свої...—сказав я.

— Ви, я бачу, великий пустун і насмішник,—сказала вона не розуміючи мене й потріпала за чуба, так просто, як жінка - мати.

Солопій не розумів, про що ми розмовляємо, але весь час сміявся й накручував білявий ріденький вус. „Неотразимий герой“—Солопій Овсієвич!

Він зараз навіть був гордий з того, що хазяйка звернула увагу на нього, а не на мене.

— Ти їй кажи, що ми з Ракошгазі й що нам ніде заночувати,—сказав він, хитро метнувши очима.

Але хазяйка не потрібувала підтверджень з мого боку, вона підвела племінницю з канапи, слала постіль.

— Я постелю вам на лаві, а йому на підлозі,—бо він такий великий, що й лаву завалить,—сказала жартома.

На підлозі біля паланкіну, за яким ховалося ліжко, з'явилася гора подушок і румунські килимки. Це постіль Солопію Овсієвичу Дуднику.

Я постарався не дивитись в бік дівчини, щоб не збудити в ній споминів і тому, обернувшись до стінки, розглядав старі й нові лубочні картинки. На одній з них було змальовано бій австрійців з прусакми, на другій, зовсім новенькій, було змальовано бій австрійських єгер-салдат з італійськими альпіні,—під заголовком „Наша перемога“. Далі, аж до образів літографовані портрети цісаря Франца, його жінки, різних Мухамедів та генералів.

Біля люстра розкидані овивалом дешеві листівки й родинні фотографії, хазяйка й хазяїн з малярськими вусами в широкоорукавій сорочці, в вишиваному фартуху—справжній газда¹⁾). Потім хазяїн у військовому, поруч ще молодий

¹⁾ Газда — хазяїн.

юнак з едельвейсом на шапці, з рушницею в лівій руці і букетом квіток в другій. Він дуже подібний на мене по-статю й обличчям, веселий, безпечний хлопець.

Це й є Д'Юрі, вирішив я, зрозумів силу поцілунків і горе Гані. Стало невимовно жаль і прикро. В моїх ушах все ще бренив її голос, її пісня:

... Дівчино, дівчино, чому ти не смієшся,
Дівчино, дівчино, чом ти смутна...

проспівав я про себе. Але Гані вчула, оглянулась на мене, щось пригадала й пустила вії долу, зніяковіла. В її очах я вгледів ясність і прояв розуму. Вона закрила лице руками й, припавши до подушки, знову заклала в сумування.

Світло давно загасло. Лежу на лаві біля вікна, здається вже всі поснули, лише я ні.

Місяць кида своє світло крізь вікно й освітлює блідо-голубим саявом голову, про яку думаю. Її очі відкриті, вони дивляться в мій бік і наче кличуть до себе, журні й бажаючи.

... Я затулюю уші, щоб не чути шорохів і любовного стогону там, за паланкіном... Але не можу затулити себе самого, мене тягне до чорного шовку кос і таких же очей, що дивляться на місяць, на мене.

Пожадливий звір в моєму тілі — все збільшується й збільшується, переповнює м'язи й артерії. Ще мить і запанує мною цілком.

На боротьбу з звірем я висовую різні протиставлення: культурність, етику, мораль, що я... я вище за звіря, сильніший, — і не такий, як ті, там... в ліжку з паланкіном...

Чомусь мої сили на цей раз і протиставлення слабіші за голос крові й силу звіря. Тому я хочу тікати звідсіль, щоб не бачити блиску очей і дівочих персів...

Вона не спить і слідкує очима за мною. Ось через що мене кортить спитати її, лише спитати, наприклад, — як її зовуть, хто вона, щоб чути її голос і довідатись про все самому від неї самої.

За паланкіном сплять, звідтіль чути мирне сопіння її й розвеселе похрапування його, з посвистом і різними музичними відмінами. Справжня тобі лівенька - гармонь!

Я кашлянув і підвів голову так, щоб її було видно на місяць. Гані зробила рух і знову застигла. Ні, вона не заговорить до мене... ні...

— Вам душно... Може ви пішли б на гарман, там пшениця...— спитала Гані тихим грудним голосом.

— Ні, я просто не хочу спати... думаю... про вас,— відповів я, вражений від несподіванки.

І слова, і голос дівчини на цей раз були людини зовсім ясного розуму. Може мені так здалось. Може.

— ... Не думайте про мене, я бідна дівчина... коли вас може образила або зробила щось не до ладу, то... простіть... Я була хвора... Яка я нещасна.

Дівчина заплакала. Крізь сльози вона оповідала жаліючись:

— Прокляття... Я його так кохаю... кажуть, що він живий, що це все неправда..

Слова дівчини почали губити всякий звязок, вона розповіла, як він її обіймав, який він мужчина й згадавши про останнє сполучення з ним, раптом зареготалася й заломивши руки солодко потягнулася.

— Шпит-т л-люд, да!— окрикнула її зпросоння хазяйка з-за паланкіну й знову затихла.

Я повернувся до стінки й силкувався заснути. Сон почав налягати на натомлене тіло. Я вже дрімав, коли відчув чиюсь присутність біля себе. Згодом теплий подих і шепіт ласкавий, ніжний...

— Мій славний Д'Юрі, мій!.. Чом ти ховаєшся від мене... Хіба ти мене не любиш?.. Ти кохаєш Юціку... Милий, я так чекаю на тебе, хороший мій...

Дівчина плаче.

Мое волосся пестить її рука, друга лежить у мене на грудях, голова моя сповнена ніжним, як шелест листя, тремтливим шепітом і хвилюючим дотиком її обличчя.

Вона повна любовної снаги й бажань.

— Ні, Гані!.. Я з тобою, я люблю тебе, моя Гані... Тільки ти не сумуй, коли мене немає... Чуєш, не сумуй. Не думай про мене, то все неправда, що в мене рук немає, що в мене ніг немає, що моя голова й тулуб поховані далеко в Філашському шпиталю...

Я живий, я є,—тільки я не можу бути з тобою, бо зараз війна... Я мушу воювати, бо я ж салдат. Скоро закінчиться війна і я не буду Котона¹⁾, тоді ми... Ми будемо жити в новій хаті... Або поїдемо в Далмацію, туди, до голубого моря—Андрії... Там заведемо лозу і у нас також буде вино... там так гарно, багато квіток і завжди сонце...

Я втішаю її мріями й майбутнім і її обличчя прояснюється все більше й більше, залите усмішкою райювання й місяцем.

Я тьманію від її поцілунків жагучих і п'яних. Охоплюю її, напоений вітром і сонцем гнучкий стан і впиваюсь до нестями в її уста. Вони шепочуть — „Мій... Д'Юрі, мій...“

— Нарешті! Ней шпит!!— зле й розлютовано прошипіла швабка з-за паланкіну.

Дівчина раптом зібгалась до купи, охопила руками рамена, тиха й покірна пішла до ліжка,—заховалася в кут глибоких сутінок.

Я лежав довго в задумі, сон тікав від мене. Дівчина сполохом причаїлася, тиха, тиха.

На дворі ранній ранок, півні почали селом голосну перезву. Треба вирушати в дорогу поки не розпочав день поливати спекою землю, поки мало людей на полях. Підвівся, випив води,—сонні мухи, утурбовані рухом, загуділи по хаті й почали битись у вікна.

Гані спала. Усмішка на її обличчі переплілася з руном кос.

Подивився на прекрасні риси кріпкого, мов вирізбленого з мармуру обличчя, тихо поцілував чоло.

Смуток заляг в глибіню моєї істоти, відчув, що покохав її, що пройнявся її смутком і горем, несвідомою радістю.

Хай, хоч її мислення бурхливе і нестале, як шумування вод Ніягари, як лише натяк на думку первісної пещерної людини і вона ж, ця прекрасна дівчина - жінка, все ж праматір людська,—джерело страждання, утіхи і сили. Я попрощався мисленно.

¹⁾ Мад. Kótóna — салдат.

... Прощай... мені ще далеко йти, мила... На захід, північ, на південь і на схід, піти там, де не зможеш ти і не зумів Д'Юрі.

Дівчина розкрила сплячі очі, її уста щось прошепотіли, згорнувшись равликом від ранішньої прохолоди, знову впала в сон.

Я тихенько вкрив ковдрою її оголені ноги, пішов збудив Солопія, щоб вирушити в путь.

З-за скирт випливало велике червоне коло сонця.

Пташки почали недокінчені пісні, а шляхами попід гори поторохкотіли, посунули гарби з виноградарями.

Дівчина й хлопець, коханці, співали пісню, дрімотнім ранішнім співом.

Мені треба йти, йти швидко до найближчих гір, щоб перековавшись і відпочивши на них, пересягти їх верхи і йти далі. Моя путь далека й важка.

Солопій Дудник йде поруч, позіхає й сердиться на мене, що я так рано пішов з подвір'я, не почекав на сніданок. Все ж його „риксак“ повен буханців хліба.

Солопій Дудник захоплено оповідає мені,— про „темперамент і температуру“ хазяйки й про свою силу-снагу, мужську молодечість. Очі в нього від соромницького спомину одвологі і бридко масняться. Я не чую про „деталі“, які оповідає Солопій, усміхаючись у відповідь чужим сміхом...

Йду, мов крізь сон. Тіло дримає в солодкій тихій утомі. Мої очі напівзаплющені, передо мною в уяві величезне залите сонцем блискуче озеро.

До нього ще важкий шлях, десятки, сотні кілометрів. Ще не одну гору треба перейти,— на шляху повно небезпек і пригод.

Гуде земля від гарматних стрілів, від вибухів меленіту і мін. Від зойків, стогону і плачу, від проклять гуде земля.

Під цей акомпанімент окрестри божевільних готується величезний вибух революційного вулкану.

Проклята війна, ти залишила одних без рук, без ніг, других без голови...

Притьмарила розум людський...

Скоро, скоро буде вибух світового вулкану. Тоді буде друга війна,— в ій ні.

Перед очима повстали знову журні, наповнені страждан-
ням, промінясті очі дівчини: скільки їх ще, таких очей,
скільки безруконогих людських істот...

Скоріше б зупинити цей божевільний кривавий танок
смерти,— під брязкіт золота і зброї...

Так, треба йти невпинно й швидко, щоб перейти гори й
переплисти озера. Скоріше дійти до країни, де народжу-
ється воля.

... Дівчино, дівчино, чом ти не смієшся,

Дівчино, дівчино, чом ти смутна.

Чом не співаєш,— чому ти плачеш

Прийде ще Яро,— прийде весна.

Співаю й продовжую далі її пісню, і несу в своєму серці
її горе й смуток.

Мій мозок пломеніє від думки і радості, що буде помста
за безруконогих, за отруєні розуми людські.

Magyar Orsád. Tata - Банда — 1917 р.

Україна. Маріупіль — 1928 р.

В ГОСТЯХ У „КАНАТНИЦЬ“

Правда, надто швидко, правда, надто калейдоскопічно, але зате яскраво, але зате свіжо... Це так на „Канатці“, в жіночій гуртожитку, на святі 8-го березня.

Нас четверо: Н. Забіла, Р. Сенгалевич, Р. Троянкер і я, — майже всі вперше на „Канатці“... Але якось одразу — дома, одразу — свої.

Не встигли ми сісти в залі, де мала відбутися вечірка, як до нас підійшла якась робітниця і простягла велику фотографу.

— Розшукайте, де тут я!

— Стійте ж, спочатку розглянемо вас! — слушно відповідає одна з наших товаришок.

Розглядаємо: низенька, кругленьке обличчя, привітно усміхнені очі.

— Хочете, підемо гуртожиток роздивимось?

Ідемо. Проходимо великі довгі спальні. Чистенькі ковдри на вузеньких ліжках, запах свіжости, і ще якийсь невловимий, дівочий...

Там, де діти, звичайно, не так чисто. Матері з немовлятами в одній залі, зі старшими ж — в окремих, але й там вдень дітей оддають до ясел.

Діти бігають тут же: і по кімнатах, і в залі. Коли я запитала одного, як його на ім'я, то всі в тій же хвилі обліпили мене і, перериваючи одне одного, почали називати свої імена. Одно мале вилізло на лаву і, щоб звернути мою увагу, хапало мене за шию, гладило щоку...

В одному з кутків залі імпровізований хор робітниць співає пісень — за більшістю українських. Співають уважно, серйозно, з'осереджено. Коли хтось бере невлад — невдоволено зупиняють.

Заля поволі наповнюється слухачами. Розміщуються, але передні лави чомусь лишаються порожні: мабуть, гостей ждуть.

Ми сіли в президії коло столу, і розпочався вечір.

З надзвичайним юнацьким захватом говорить фабком тов. Федько.

— Давно не чула таких промов, — шепоче товаришка мені на ухо.

І це правда: стільки того справжнього, непідробленого, тарячого! Хоч як не люблю промов, а слухаю.

Виступають жінорг т. Гольдберг, кілька робітниць. Робітниця промовляють раз - по - раз трудно, намагаючи слова, напружуючись, нераз аудиторія приходить на допомогу, підшукуючи потрібне слово. Але це нічого. Не в тому річ. Річ у змісті.

А зміст — бадьорий, а зміст говорить про новий сильний жіночий хребет, що, розігнувшись від станка, не вертається до тої несвідомости, в якій і зараз подекуди перебуває селянська жінка.

Аж ось в залі заворушення: з дверей іде кілька десятків людей у свитках та хустках. Прямують просто до передніх лавок, на які їм показує розпорядник.

— Селяни з підшефного села, — пояснює нам голова зборів.

Селяни сідають. Слухають уважно, не гублячи ні одного слова.

Під кінець офіційної частини виходить і дядько — селянин, промовець. Незручно тулячи одне до одного слова, мов мозольними руками беручи ніжні, субтельні речі, говорить селянин про соз, що створився нещодавно в с. Гур'івці. Трохи не довів дядько, трохи заплутався, але на допомогу йому прийшла жінка-селянка із созу. Річево, зграбно, хоч і по-простому, розповідає вона про нове життя в селі, говорить радісно, зі спокійною певністю в майбутнє їхнього созу...

Канатниці уважно, навіть з якимсь відтінком ніжності ставляться до своїх підшефних селян, поправляючи обережно промовців, коли вони вживають не того виразу.

Далі розпочинаємо ми літвечір. Ми, звичайно, як завжди, — ми, але аудиторія далеко не така, як завжди. Просто радісно дивитися, як від твого слова міняються обличчя слухача: то лагідне, то усміхнене, то напружене. Гей, якби такого безпосереднього слухача та читача завжди!

Після вечірки — чай. Нас оточують робітниця: той питає про те, що йому читати, той просить дати книжку, щоб дочитати, мовляв, до кінця оповідання (читала уривок), той запрошує на новий виступ, той просить адресу... Не всти-

гаєш відповідати, кидаєшся в різні боки. Тим більше, що хочеться і самому запитати, хочеться й самому про щось довідатись.

Ткалі, шліхтувальниці, браковщиці, маглійниці, пресовщиці,— все це переплітається в вінок, і не встигаєш усього, як слід, сприймати.

От бувша ткаля, тепер браковщиця, робітниця Шовкунова, що працює на фабриці, не міняючи місця з 1903 року. Тепер вона голова профцехбюро. І видно, що непоганий з неї голова; скільки поваги, скільки справжнього знання і любови до діла в тих коротких словах, коли розповідає нам процес виробництва. Їй жалко, що, не можна тут нашвидку усе пояснити:

— Ви вже неодмінно, чуєте, обов'язково до нас на виробництво приїздіть! — говорить вона, ласкаво глядячи мене по плечу.— Я вже вам усе, від самого початку і до кінця розкажу і покажу.

А от підводять до нас стару-стареньку робітницю, волосся — льняно-сиве, а очі чорні і молоді.

— Спів'учасниця Гапонівського походу! — рекомендує її нам жінорг т. Гольдберг.

Бабуся сідає коло мене, це чиста росіянка і ніяк не розуміє по-українському.

Розмовляємо з нею російською мовою, та ще й на весь голос, бо Марті Панфілівні Лапцовій уже 66 років і вона таки порядно глуха.

Раніш у Ленінграді, пізніше в Харкові, а разом Марта Панфілівна простояла коло станка 40 років ткалею.

Останніми часами вона була браковщицею і тільки недавно дістала інвалідську пенсію та покинула роботу. Живе тут же, в інтернаті.

— А скучно без роботи жити, звикла! — дивиться трохи поверх лоба чорними очима Марта Панфілівна.

— Вона й тепер працює на індустріалізацію, — чую голос ззаду себе.

— Хіба вам тепер не тяжко це робити? — дивуюсь я.

— Тяжко, звичайно. Та я ж тільки чотири дні на місяць.

Потім подумала, зібрала в зморшки лице і додала:

— Треба ж державі якось допомогти.

Про Гапонівський похід так і не довелось багато розпитати, бо її таки сплоха й не розпитаєш; навколо галас, музика, а вона туга на вухо... Так тільки, дещо.

— Встала оце я того ранку, коли люди змовилися до царя йти, та й збіраюся із дому. А чоловік у мене чорносотенний був. А я була завжди красносотенна. Він бачить, що я зібралась, мабуть, догадався, та й говорить: „Вари мені зараз кофій!“ Що ж, прийшлося варити. А поки це я вовтузилась, нарід уже рушив. Я тільки до мосту, глянь, а вони вже йдуть. І спереду — Гапон; попом був.

Ми йому й говоримо:

— „Гапоне, а з чим же це народу йти?

А він:

— З хрестом та євангелієм,— каже.

Не про хреста ми його питали, ну, а такі пішли. Підходимо, коли зирк,— а його вже й немає, отого самого Гапона.

— Де ж він подівся?

— Утік кудись. Так ми його більше й не бачили...

Стара замовкла, якби поновлюючи щось у своїй пам'яті.

— Сестра і зять у мене загинули. А я якось вирвалася, мене не зачепило.

Вона заглибилася в себе, а мене тимчасом відкликали молоді робітниці.

Військова музика задирливо-весело заграла і прикликала до себе увагу молоді.

Щоб не перешкоджати їм, ми зібралися додому.

— Частіш до нас зазирайте,— чуються голоси.

Нас відпроваджують, складаючи подяку. Трохи шкода кидати цих гостинних і привітних канатниць. Коли проходимо через залю - їдальню, музика грає якогось танцю, у великому колі людей — розрум'янені, веселі обличчя, швидкі ноги дріботять у танці. Це так вони закінчують вечір 8-го березня.

Ну, до побачення, „Канатко“! Колись приїдемо всю тебе оглянуть, всю, як є з твоїми прядівнями, ткальнями, міряними машинами, бризкувальнями — і з усім іншим, про що мені хотіла розповісти ткаля Шовкунова, що простояла коло станка понад 27 років.

До побачення!

8-го березня 1930 р.

ЮР. ЛАВРІНЕНКО

ПРОТИ ОБОЖЕННЯ ВЕЛИКОГО БОГОБОРЦЯ

Ювілейні нотатки

Що більше пишеться про Шевченка, то менше ми його знаємо. Нагромадивши чимало публіцистичного, науково-критичного і архівного матеріалу про Шевченка, українське літературознавство засновує ось цілу окрему наукову галузь,— шевченкознавство. І власне саме тепер ми наочно бачимо, що головні проблеми шевченкознавства не тільки не розв'язано, а навіть і не поставлено як слід у всю широчінь. Шевченко й національне питання, Шевченко й соціалізм, Шевченко й релігія,— хіба на ці питання наш читач знайде більш менш ясну відповідь в сотнях праць про Шевченка?

Покищо лише „збирається“ студійний матеріал. А тимчасом для „щоденного вжитку“ всі, кому не лінь, обожують Шевченка на всі лади для чергових класових групових потреб. В даному разі нас цікавить одна з кардинальніших проблем шевченкознавства,— ставлення Шевченка до релігії. Наукове марксистське розроблення цієї проблеми перебуває в неможливому стані. Власне, воно у нас, якщо не зважати на окремі неповні спроби, відсутнє. І цей кричущо-дирижистський факт має собі місце тоді, коли ми рішуче викорчовуємо коріння релігії, коли ми мобілізуємо на безвірницьку боротьбу весь свій антирелігійний арсенал. Справді. Ось автокефалія взяла моду правити панахиди над Шевченком. Ці покидьки контр-революції вже давно були зробили з Шевченкового імени свого автокефального святого. Свого часу автокефальна церква у своєму журналі „Церква й життя“ видрукувала цілу низку „учених“ статей, де намагалася довести релігійність Шевченка. Сил-

куючись у що б то не стало використати для своїх куркулячих плянів авторитет великого незаможницького поета, націоналістична попиніяда нашвидкоруч фабрикує своє чергове чудо,—робить з Шевченка святого. І оком не моргнувши, якийсь М. Сумний пише: „Ясно, що Кобзар наш ніде безбожником не був...“¹⁾ Слідом за цією цілком свідомою брехнею (свідомою! — бо не міг автор статті не читати хоча б тієї самої „Марії“, або „Якось то йду я уночі“), якийсь Г. Морозенко з чисто попівською лицемірністю проголошує: „Шевченко скрізь і всюди і протягом усього свого життя є іменно істинний християнин“. В кінці цієї статті Морозенко остаточно посвячує нашого поета до „ліку“ святих автокефальної церкви, називаючи Шевченка „великим християнином, щирим сином Української Церкви“.²⁾

Спитати б тільки цих святенників: для чого ж тоді наддніпрянське і галицьке українське духовенство називало „Кобзаря“ „нігілістичною гниллю“, „соромним поематом“, „богохульною єресью“, „гідрою поганою“ (sic!) і т. д., і т. ін.? Для чого ж тоді те українське й українофільське духовенство домагалось заборони „Кобзаря“? Чи не мусить сьогоднішня автокефалія дати відповідь за провокаторську антишевченківську діяльність своїх прямих попередників — попів, які лише ось півтора-два десятки років тому нищили й фальсифікували твори найбільшого українського поета-революціонера?

Того ж самого 1927 року, коли друкувалися згадані автокефальні статті про Шевченка, за той же самий березень місяць в одному нашому журналі стаття про Шевченка й релігію починалась так: „Що можна сказати про ставлення Шевченка до релігії? Те саме, що й про його ставлення до режиму „фельдфебеля-царя“. Шевченко був проти релігії“. В кінці цієї, звичайної для наших масових жур-

¹⁾ „Церква й життя“, 1927, № 2-3. Микола Сумний — „Риси релігійности брата Тараса Шевченка за Кобзарем“. стор. 176.

²⁾ „Церква й життя“, 1927, № 3, — Г. Морозенко — „Релігійність Тараса Шевченка, страдника України, за його „Щоденником“ та за листами до друзів“ Стор 181 і 182.

налів, статті, що безоглядно възхваляє й обожує Шевченка, як борця проти релігії, клясично ясно і клясично неправильно говорить: „Шевченко — революціонер і безвірник. І тільки революціонер і безвірник“. Такий забобон про ортодоксальний атеїзм Шевченка для нас шкідливий, він компромітує антирелігійника, що так говорить, бо кожний автокефальний піп розгорне перед вірянину „Кобзаря“, „Щоденника“ чи „Листування“ поета і докаже, що Шевченко був релігійний.

Коли релігійники нічого іншого не можуть зробити, як тільки підфарбовувати в своєму дусі Шевченка, роблячи з нього свою ікону, то ми, марксисти, ні в якому обоженні нашого поета не зацікавлені. Навпаки, ми мусимо шляхом упертої дослідчої роботи над матеріялами тієї доби, шляхом аналізу творчости поета науково відтворити синтетичний образ поета. Старий пієтичний підхід народницької критики, що могла тільки молитовно „воспівати“, а не досліджувати Шевченка, треба добити остаточно, і особливо потрібно знищити залишки того пієтичного підходу у нашій масовій практичній пропаганді Шевченка. Нам потрібен не препарований, а живий Шевченко.

В своїх релігійних шуканнях Шевченко пройшов довгу, складну і болючу еволюцію. Від гарячої побожности наївного селяка до гордих злітань богоборства, через зриви в безодні релігійности до майже цілковитого заперечення бога. Це складний і навчальний шлях. Коли для нашого часу він був би занадто плутаний і досить безславний, то для першої половини ХІХ сторіччя, в умовах миколаївщини, кріпащини, коли не було ще робітничої кляси, — такий шлях і з нашого погляду — шлях славний, трудний, що ним тоді змогли піти лише одиниці.

Справді, як міг бути не релігійний молодий Шевченко, коли він органічно був зв'язаний з тією упослідженою кріпацько-рабською клясою, що цілком залежала і від природної і від суспільної стихії, а через це жила в пазурах надії на бога, марновірства, забобонів і упокорености? Як міг бути не релігійний юнак, що виховувався змалку виключно на книгах так званого святого письма,

в дяків і попів? Як міг бути не релігійний молодий потє, що перебував в умовах жакливої соціальної самотности, відірваний од передового революційного руху не лише Європи, а й Росії? Та до того ж треба знати, що Шевченко жив тоді, коли в Європі вже працював Маркс, але в Росії ще не народився Ленін, коли в Європі вже був Енгельс, але в Росії ще не було Плєханова. На Україні ж за передовішу організацію були тоді кирило-методієвці — ці „християнські братчики“, що платонічно мріяли про „християнську державність“.

Відомо, — Шевченко був революціонером, революціонером стихійним. Взявши собі за зброю слово, він уклав у нього всю пристрасть своєї палкої душі й обернув її проти клясового ворога. Але критикуючи земних царів, Шевченко покищо вірив, що цар небесний все ж таки стоїть на сторожі покривдженої частини людства. У розпачі, коли йому здавалося, що не сила далі жити в мороці жакливої ночі миколаївських часів, виривалися ці слова: „Страшна безнадія! Така страшна, що сама тільки християнська філософія може боротися з нею“...¹⁾ Такого часу поет в одному своєму вірші цілком по-селянському говорить:

Мені — господь пристанище,
Заступником буде...

Бувши ще цілком релігійною людиною, Шевченко завжди виявляв себе як завзятий антиклерикал. Те, що він, малий хлопець, висік дяка, було ніби символом його взаємин з духовенством протягом усього його життя. Шевченко дуже скоро зрозумів лицемірну, контр-революційну роль духовенства всіх мастей, зокрема ненавидів він зоологічно ненавистю православне духовенство, говорячи, що „головний вузол московської старої внутрішньої політики — православіє“. Шевченко заперечував усяку ідейність духовенства й ченців, говоривши про них, що вони

Тоді повісили Христа
Й тепер не втік би син Марії.

Знавець святого письма, Шевченко уявляв, проте, Христа дуже своєрідно, на свою подобу. Христос у нього бунтар,

¹⁾ З листа Шевченка до Рєпіної, 1/І - 1850 року.

революціонер і ворог духовенства. Шукаючи порятунку в євангельському комунізмі, Шевченко в даному разі зовсім не схожий на Л. Толстого. В протилежність непротивленському євангелізму Толстого, євангелізм Шевченка був яскраво офарблений його кріпацькою революційністю, мав під собою революційну основу.

Проте, перебуваючи в щільному зв'язку з кріпацьким селом, переживаючи його муки, Шевченко не міг заспокоїтися на загірніх мріях євангельського комунізму. Цей євангелізм обов'язково мусив зіткнутися з „соціальним чуттям“, що було в Шевченка сильне понад усе. Ще Ленін сказав, що „ідея бога завжди присипляла й затулювала „соціальне чуття“, підсовуючи замість живого — мерлятину, будучи завжди ідеєю рабства“. Про Шевченка напевне можна сказати, що „соціальне чуття“ в нього було сильніше за релігійне, воно перемагало ідею бога:

„Віруйте і гиньте!“ пророки голосять.
Як же його вірить? Заплющивши очі?!
Ой, рад би я вірить, та серце не хоче.

Стихійний революціонер, як бачимо, був на шляху і до стихійного атеїзму. Його серце, його клясове, соціальне чуття противиться релігії, але свідомість ще не зразу знаходить інший вихід. Спершу виникають лише численні „підозріння“ на бога: „І все те лихо, все, кажуть, од бога! Чи вже ж йому любо людей мордувать?“ Навіть христа йому хочеться оцінити інакше:

Наробив ти, христе, лиха,
А переїначив
Людей божих? Котилися
і наші козачі
дурні голови за правду,
за віру христову.
Упивались і чужої
і своєї крові...
А получчали? Ба, де то!
Ще гіршими стали!

І далі Шевченко сміливо й дотепно викриває, що ім'я цього месії нічого кращого не принесло, як тільки стало

шкідливою приманкою для бідних і дало користь лише середньовічним купцям - христоносцям, українській козацькій старшині та сучасній поетові рабовласницькій класі.

Нарешті в поета виникає здогад про класову природу бога, про те, що бог з панамі — проти трудівників:

А, може, й сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами?!
Та, може, рацішся з панамі
Як править миром?

Не говорить
Ні сам ситий верхотворець,
Ні його святії
Помощники, поборники,
Кастрати німії.

Шевченко виступає перед нами як яскравий богоборець. Богоборство — це цікаве ідеологічне явище, що було в певні історичні періоди характерне для революційної дрібної буржуазії, зокрема для селянства. В історії ми не раз надibuємо на це явище (наприклад, селянський ідеолог Томас Мюнцер у XVI в.). Богоборство завжди є вияв збунтованого безсилля і одчайдушного протесту, що зарані, ходом соціального життя, засуджений на (тимчасову може) поразку. Для певних шарів українського селянства в минулому це богоборство було досить характерною рисою¹⁾,

Сумніви в божих чеснотах і докори та скарги, викриття в особі бога свого ворога, — це перший етап од віри до богоборства. У Шевченка цей етап бурхливий. З усією силою свого поетичного темпераменту він скеровує свої удари на верхотворця:

А ти, всевидящее око,
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали?
.....
І не осліпло? Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!

¹⁾ Див, наприклад, нашу брошуру „На вістрях народнього дотепу“, розділ „Народне богоборство і безвір'я“, де цю думку підтверджується народніми приказками.

Або:

Брешуть боги,
Ті ідели в чужих чертогах.

Поет не тільки сам не хоче молитися тепер цьому богові, а й інших нещасних закликає кинути марні надії на бога, не благодіяти у ворога допомоги. У вірші до Ликері Шевченко широко пише:

Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люди.
і візантійський Саваоф
одурить.

В запалі цієї дивної війни з богами, поет не гербує засобами. Поруч із серйозним по тону запальним протестом, він уживає сатири. В своєму вірші „Світе ясний, світе тихий“ Шевченко висміяв найсвятіший гімн християнства, що кінчається отими самими пророчими словами: „Будем, брате, з багрянлиць онучі драти, і з кадил люльки курити“... і т. д. Він склав також отой чудовий „Гімн чернечий“, де так глузливо, нібито вустами самих черниць, паплюжить бога:

Удар, гріме, над тим домом!
Над тим божим, де мремо ми,
Тебе ж, боже, зневажаєм,—
Зневажаючи співаєм,
Аллілуя!
Як би не ти, ми б любились,
Кохалися б та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали:
Аллілуя!
Одурив ти нас, убогих;
Ми ж, окрадені небоги,
Самі тебе одурили (і т. д.)

Здавалося б, що після такої лютої війни з богом годі чекати миру. Але через те богоборець і є богоборець, а не атеїст, що він визнає існування бога, і, отже, в хвилини відчаю та зневіри, може підкоритися йому. Коли в неволі на далекому засланні огортала поета неймовірна туга й

безнадія, в нього виривалася часом така фраза: „Милосердний бог, моя нетлінна надія“¹⁾).

Але це лише під хвилю зневіри. Логіка богоборства, обумовлена соціальними причинами, поставила Шевченка на межі між богоборством і цілковитим безвір'ям. Вище ми говорили, що оте саме „соціальне чуття“, про яке говорив Ленін, в Шевченка куди сильніше за „чуття релігійне“. Думка, що поет визнає бога постільки, поскільки цей бог допомагає бідним проти панів,— ця думка становить собою настирливий рефрен Шевченкових поезій. У „Заповіті“ поет, власне, признається, що поки не відпимщено панам,— він і мертвим не хоче покинути кріпацьку Україну, він му- сить бути присутній над Дніпром (символ українського се- лянства) аж поки ця народня річка

... не понесе з України
У синєє море
Кров ворожу,— отоді я
І лани і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися. А до того
Я не знаю бога!

Отже, поет каже, що він може визнати лише такого бога, що захищає трудящих. Такого „бідняцького бога“ Шевченко не знайшов, навіть у особі опрощеного ним євангельського „комуніста“,— христа. В наслідок поет опинився на один незначний крок до атеїзму, до цілковитого заперечення бога.

І, якщо врахувати, що Шевченко, будши пантеїстом, ча- сто вживав слово „бог“ у значенні— природа, совість, правда, „душа“ світу, якщо врахувати, що Шевченко, без- посередньо використовуючи народню фразеологію, часто густо слідом за нею цілком механічно звертається до бога²⁾), то мусимо визнати, що наприкінці свого життя в Шевченка майже нічого, крім цієї порожньої релігійної

¹⁾ „Щоденник“ 14/VII — 1857 року.

²⁾ І ми часто це робимо, коли говоримо „дай, боже“, „не приведи господи“ і т. ін. В Шевченка це був поширений поетичний зворот, що мав часто лише формальне значення.

фразеології, од віри не лишилось. Вірші, писані за кілька місяців до смерті (1860 року) повні вже свідомого розчарування в релігії. Поет цілком категорично заявляє

... нема тепер нічого,—
Ні бога навіть, ні півбога.

Той факт, що до таких думок поет приходив перед смертю, перед лицем якої взагалі часто хитається й слабне людська воля, говорить за те, що такі атеїстичні думки виникли не одразу і що мали вони досить міцне коріння в Шевченковій психіці.

І, все ж таки, через згадувані нами об'єктивні причини поет не зміг виробити нового послідовного атеїстично-матеріалістичного світогляду. „Підле“ оточення і рабське становище його кляси, передчасна смерть — доконали великого протестанта проти земних і „небесних“ царів. Але історія релігійних шукань Шевченка та заклітого богоборства, змагання не тільки з релігійниками, а й з релігією, змагання, просякнуте неугасимим соціальним протестом,— ця історія, подана на тлі доби, має в тисячу разів більше антирелігійне пропагандистське значення, ніж голе і сумнівне твердження про стовідсотковий атеїзм поета.

Шевченко мусить увійти до нашого культурного арсеналу не у вигляді обоженої, зацілованої та з'елейщеної ікони, а як невмирущий прообраз нашого дня, як поет перепролетар, що за свого часу був найлівіший і найреволюційніший серед своїх українських сучасників революціонер.